

HÄGRINGEN OCH FORNBORGEN

Stora Karlsö under järnåldern

Så långt från storlandets kust, att de blåna i disiga dagar, stiga öarna ur Östanhavet. Våldiga och hotfulla ligga de därute med sina tvära, brutna pannor vända som i trots mot norr. Mörka och kalla, när ljuset har flytt mot kvällen. Ouppnåeliga som ett drömland, när dagsstiljen låter dem hägra. Så karakteriserar författaren Bengt Berg Stora och Lilla Karlsö 1915. Han ger en bild av öarna som hägringar, sedda på avstånd. Om vi istället närmar oss Stora Karlsö i sällskap med botanikern Carl Linnaeus får vi en annan bild. År 1741 gjorde Linné sin öländska och gotländska resa. I den tryckta reseberättelsen (1745) skriver han: *jun. 22 Wi waknade med dagen kl. 2. om morgonen, och fingo framför oss i ögnasikte Carlsöarna. Wädret lugnade efter hand, at Fartyget nästan skred fram; Carlsöarne blefvo tvo alt mer och mer brante och höga på sidorna såsom skansar.* Han fortsätter med att jämföra Stora Karlsö med den stora fornborgen Torsburgen och med Hoburgen, Gotlands sydligaste spets. Burg som ingår i dessa bägge namn betyder klapperstensvall, strandbacke, vall eller just borg. Linnaeus intryck liknar därför den beskrivning som arkeologen Hanna Rydh gör nästan 300 år senare när hon jämför Stora Karlsö med ett medeltida fäste. Carl Linnaeus skriver även att Stora Karlsö, *war ofwan uppå, utom den södra Udden ganska hög med et horizontailt, skarpt och sterilt Fält, likt Alfwaden på Öland.*

Hela ön låter sig uppfattas på många sätt. Hur man upplever den beror mycket på var man som betraktare placerat sig. På avstånd kan Stora Karlsö se ut som en hägring, nära

inpå påminner den om en fornborg. Och när man väl klivit iland i Norderhamn, så kan landskapet te sig mer som Öland än Gotland.

Järnåldern på Stora Karlsö

I arkeologins värld förknippas Stora Karlsö främst med de tjocka kulturlagren från stenåldern i grottan Stora Förvar. Senare tider, som bronsålder och järnålder, har väckt mindre intresse, undantaget Hanna Rydhs publikation från 1931. Fortfarande är öns brons- och järnåldershistoria i många stycken oskriven. Men öns materiella kultur är speciell och utmärker sig även efter stenåldern, vilket jag hoppas visa i denna lilla uppsats.

Utom de järnföremål, som funnits i de översta skikten i Stora Förvar och som helt säkert äro lämningar efter mera tillfälliga "gäster" i den gamla stenåldersbostaden, finnas på Stora Karlsö ett förhållandevis betydande antal järnåldersgravar... mellan sextio och sjuttio... Redan detta uttalande av Hanna Rydh väcker nyfikenhet. Trots att hon tänker sig att man under järnåldern bara tillfälligt besökte Stora Förvar, så menar hon ändå att de många gravarna från mellersta järnålder talar för att ön då var fast bebodd.

Varför så många gravar?

De synliga gravarna på Stora Karlsö ligger främst i anslutning till Norderhamn och Sunderhamn och är ca 70 till antalet. Under loppet av en sommar år 1889 undersökte Fredrik Nordin ca 60 av dem. Merparten utgörs av röseliknande eller runda stensättningar med stenfyllning, men två har en avvikande form ►

► och är närmast kvadratiska. En av dessa undersökte Hanna Rydh 1929–30. Hon fann en vapengrav från yngre förromersk järnålder (ca 100 Kr.f). Lans, sköldbuckla och ett beslag till en svärdsslida låg i en keramikbehållare tillsammans med brända ben. Graven ligger inte på ett gravfält och gravskicket avviker från samtida traditioner på Gotland. Sättet att begrava liknar mer det man finner på Öland och i Öster- och Västergötland under samma tid.

Den stora mängden röseliknande gravar i Norderhamn och Suderhamn anses vara uppförda i yngre romersk järnålder och folkvandringstid (200–550 e. Kr). Ön verkar däremot sakna gravar från den mellanliggande tiden, äldre romersk järnålder (0–200 e. Kr.), tiden mellan vapengraven och de många gravarna. Här skiljer sig Stora Karlsö på nytt från sin närmaste omgivning. På Öland och Gotland är gravarna från äldre romersk järnålder många, medan antalet kända gravar sjunker i yngre romersk järnålder.

Hus på terrasser

I det öländska och gotländska landskapet från yngre romersk järnålder-folkvandringstid är det istället den stora mängden av stengrundshus ”kämpgravar” som är iögonfallande. Stengrundshus finns inte på Stora Karlsö, något som kan tyckas vara märkligt. Men det beror, tror jag, på att man byggde hus på annat sätt, så som människor gjorde i östra Mellansverige. Det var hus utan stengrund, placerade på terrasser i landskapet. Det går att utläsa av de undersökningar som Bertil och Elisabeth Almgren gjorde vid sina fältarbeten på Stora Karlsö på 1970-talet. Man undersökte ett område som låg på 8 meters höjd över havet, öster om de s.k. båtlänningarna. Här fanns ett ca 20 cm tjockt, mörkfärgat kulturlager som

främst innehöll skörbränd sten och brända ben. Men dessutom fanns där speciella fynd: en folkvandringstida betalningsring av guld som vägde 47 gram, ett romerskt silvermynt (denar), två platta romartida bronsvikter, en bältessölja i järn, bronsmältor, eventuellt en degel, båtnitar och romartida och folkvandringstida keramik. De brända benen verkade vara styckade i matsäcksstora bitar, ofta svedda i ena änden. Området ligger mitt bland en rad terrasser. Och det verkar ha varit i en av ”sophögarna” i anslutning till en sådan terrass, som man grävde. Förmodligen skulle man hitta liknande bebyggelse om man gräver vid Suderhamn, som den man kunde spåra i Norderhamn.

Terrasshusen och karaktären på de föremål man hittade har sina paralleller i fornborgar från yngre romersk järnålder och folkvandringstid exempelvis på Vikbolandet i Östergötland.

Gravar markerar rättigheter

Mycket talat för att två hamnar etableras på Stora Karlsö i yngre romersk järnålder (ca 200–400 e. Kr). De kan ha fungerat som hamn och mötesplatser för många människor, samtidigt som man sannolikt exploaterade öns olika tillgångar. Så gjorde man i många andra miljöer i den expansiva yngre romerska järnåldern på skilda platser i Norden: beten i norska fjälldalar, järnproduktion i exempelvis Småland, ägg- och duntäkt, fågeljakt och utskärsfisken osv. De många gravarna från mellersta järnålder på ön kan vi tolka som ett sätt människor använde för att värna och markera sina rättigheter till hamnen och de resurser som ön erbjöd. I en tid då man inte hade en skriven historia, utan den byggde på muntliga berättelser, tog människor hjälp av konkreta ting och synliga spår för att skapa sin historia. Och det var med hjälp av sina avlidna släktingar

Norderhamn. Till vänster skimtar grottan Stora Förvar, en del av gravarna och svackorna på rad. Tuschteckning av Harald Faith-Ell, 1930 från Rydh 1931.

som man återopade sin rätt till olika marker och naturtillgångar. Sättet var att synligt i landskapet visa hur man i många generationer nyttjat markerna. Därför blev de döda släktingarnas gravar ett viktigt verktyg för att visa sin nyttjanderätt till platsen.

Så gjorde man vid de öländska hamnarna under järnålder och så gjorde man under vendeltid och vikingatid vid hamnarna på Gotland.

I Norderhamn finns en rad svackor, som Hanna Rydh menade var båtgravar från vikingatid. Fredrik Nordin tolkade dem som rester av båt bäddar. De ligger på 6–7 meters höjd över havet, tvärs strandens riktning vilket är långt upp från den vikingatida strandlinjen på ca 2,5 m ö h. Man kan fundera över om de också kan vara samtida med bebyggelsen och gravarna från mellersta järnålder (200–550 e.Kr.), kanske rester av båtlaningar eller regelrätta båthus.

Mala säd och gjuta brons

En annan sorts fynd som för tankarna till fornborgar och terrasshus är fynd av två vridkvarnar som hittats vid mynningen till

Stora Förvar. Vridkvarnar är effektiva redskap som dyker upp i vårt land i yngre romartid (ca 200 e.Kr.), samtidigt som man börjar baka bröd. Det var ett tungt jobb att dra en vridkvarn och i den norröna litteraturen förknippas denna syssla med trälkvinnor. Bröd uppfattar vi idag som något väldigt vardagligt, men det var inte så under järnåldern. Bröd och vridkvarnar hittas i vissa speciella miljöer, som i fornborgar och i hus byggda på terrasser.

Vid grottmynningen till Stora Förvar har man även ägnat sig åt bronsgjutning. Där hittades gjutformar som antyder en produktion av smycken under kanske 200 år, från senvendeltid-äldre vikingatid (700–900 e.Kr.). Man har gjutit ryggnappsspännen, dosformiga spännen och ovalspännen (av en typ som är vanlig längs norska kusten och i Nordnorge, sällsynta i övrigt). Typiskt nog verkar man inte ha gjutit djurhuvudformiga spännen, för sådana går bara att bära ihop med en rent gotländsk kvinnodräkt som hölls upp av band. De olika typerna av spännen man tillverkat går istället bra att använda till den skandinaviska kvinnans dräkt. Om igen ▶

Rösegrav från järnåldern
i Suderhamn.

Foto: Rita Larje

► ser vi att Stora Karlsö vänder sig ut mot något som är större än dess närmsta omgivning.

De fria männens ö

Namnet Karlsö kan tolkas som de fria männens ö, men efter folkvandringstid (ca 550 e.Kr) är det förmodligen de ofria man ser spåren av, människor som sannolikt försörjts utifrån. Att ön saknar synliga gravar från yngre järnålder (550–1050 e. Kr.) är därför följdriktigt för vid den tiden hävdades äganderätten inte enbart genom gravar. Rätten till ön låg sannolikt hos människor som gravlades på annat håll, inte hos de ofria som kanske malde med vridkvarn eller gjorde smycken.

Makternas ö

Men namnen Stora och Lilla Karlsö kan även tolkas som noanamn, Stora och Lilla Karl, namn som öarna fått för att inte oroa de makter som huserade där. På nära håll ser Stora Karlsö ut som en borgklippa, med sin mörka port – Stora Förvar – öppningen till sitt inre. Grottan har varit en särskild plats vars karaktär sannolikt smittat av sig på och givit kraft åt de föremål som tillverkades där. Skulle man våga sig på en gissning, så finns kanske bronsgjuoterverk-samheten därför bara i anslutning till Stora Förvar och Norderhamn och inte i Suderhamn.

Järnåldern i Sverige

500 f. Kr. – 1050 e. Kr.

omfattar

<i>Förromersk järnålder</i>	500 f. Kr. – 0
<i>Äldre romersk järnålder</i>	0 – 200 e. Kr.
<i>Yngre romersk järnålder</i>	200 – 400 e. Kr.
<i>Folkvandringstid</i>	400 – 500 e. Kr.
<i>Vendeltid</i>	550 – 800 e. Kr.
<i>Vikingatid</i>	800 – 1050 e. Kr.

Ön sedd från fastlandet ser ut som en hägring och kanske har ön även kunnat ge associationer till ursprungsmynen om Gotland, ön som steg och sjönk i havet tills Tjelvar kom och band den med eld.

Den materiella kulturen på Stora Karlsö uppför sig inte som vi väntar oss. Öns landskap, fågelklippan, är tillsammans med Lilla Karlsös unikt, och formar dess materiella kultur. Stora Karlsö markerar sin särart både gentemot Gotland som det ligger närmast, men även mot Öland som ligger inom synhåll. Ön tvingar oss att tänka annorlunda. Och att lyfta blicken ut över Skandinavien.

Fakta hämtade bl a ur:

Almgren, E. 1979. Stora Karlsö – rastplats eller frihamn?

Arkeologi på Gotland. Visby.

Almgren-Aiken, E. 1980. Utgrävningar på Stora Karlsö.

Gotländskt Arkiv 1980.

Berg, B. 1915. *Stora Karlsö. En bok om havets fåglar*. Stockholm.

Carlsson, D. 2000. Vikingahamnar i Östersjöområdet. *Arkeologi i Norden II*. Höganäs.

Fallgren, J-H. 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhäll på Öland 200-1300 e Kr*. Aun 35. Uppsala.

Linnaeus, C. 1745. *Öländska och Gotländska Resa --- förrättad Åhr 1741*. Stockholm och Uppsala. (Senare upplagor finns).

Rydh, H. 1931. *Stora Karlsö under forntiden*. Karlös Jagt- och djurskyddsförnings aktiebolag, Stockholm.

Schnittger, B. 1908 och 1909. Östergötlands fornborgar.

Meddelanden från Östergötlands fornminnesförening.

Schnittger, B. & Rydh, H. 1940. *Grottan Stora Förvar på Stora Karlsö. Undersökt av Lars Kolmodin och Hjalmar Stolpe*. KHAA. Stockholm.

SOL. 2003. Svenskt ortnamnslexikon. Red. M. Wahlberg. Sofi. Uppsala.